

पोवाडयांतील कथानकें.

१ तानाजी.

एके दिवशीं जिजाबाई शिवाजीला म्हणाली, “ शिवा ! जोंपर्यंत कोंडाणा किल्ला तुझ्या स्वाधीन झाला नाहीं तों पर्यंत तुझ्या राज्याला बळकटी येणार नाहीं. माघ व० ९ च्या आंत तो किल्ला जर सर करशील तरच तूं खरा शूरवीर ! नाहींतर तूं असलास काय अन् नसलास काय मला सारखेंच. ” शिवाजीनें तशी प्रतिज्ञा केली.

त्यावेळीं शिवाजीचा उजवा हात तानाजी उमराठें गांवीं होता. तेथें शेलारमामाच्या सांगण्यावरून त्यानें आपल्या मुलाचें लग्न ठरविलें व लग्नाचा मुहूर्त दैवयोगें माघ व. ९ चाच धरला ! शिवाजी महाराजांना लग्नाची अक्षत देण्यासाठीं तानाजी मामासह राजगडला गेला तेव्हां तेथें त्याला सर्व हकीकत समजली. नंतर तानाजीनें मुलाचें लग्न रहित करून कोंडाण्याच्या मोहिमेवर जाण्याचें ठरविलें.

त्याच सुमारास कोंडाण्याचा घेरेसरनाईक रायाजी याच्या मुलीचें लग्न होतें. तानाजी गोंधळ्याचा वेष करून तेथें गेला व त्यानें मोठ्या कौशल्यानें रायाजीला वश करून घेतलें व तो वीर परत फिरला.

नंतर फौज घेऊन सूर्याजीस येण्यास सांगून बरोबर पांच पन्नास लोक घेऊन तानाजी तडक निघाला. रात्रीच्या वेळीं येशवंती नांवाच्या घोरपडीच्या साहाय्यानें तानाजी किल्ल्यावर चढला व तेथें त्यानें धुमाकूळ माजविला. सूर्याजी वेळवर येऊन पोहोंचला नाहीं. त्यामुळे तानाजीचे सारे लोक कांटले गेले. शेवटीं तानाजी व उदय-भानु यांची लढाई झाली आणि त्यांत तानाजी ठार झाला !

काहीं वेळानें सूर्याजी वर येऊन पोहोचला तेव्हां त्याला आपल्या भावाच्या मरणाची हकीकत समजली. तरी त्यानें धीर न सोडतां घन-

घोर युद्ध केलें व शत्रूचा पराभव करून किल्ल्यावर भगवा झेंडा फडफडविला !

अशा रीतीने गड हस्तगत झाला खरा, पण सिंह मात्र गेला ! तेव्हांपासून त्या किल्ल्याला ' सिंहगड ' हें नांव पडलें.

२ बाजीप्रभु.

अफझलखानाचा वध झाल्यावर विजापुरचा बादशाहा व इतर अमीर उमराव भयभीत झाले. अफझलखानाचा मुलगा फाझलखान एके दिवशी झोंपला असता त्याला स्वप्नांत अफझलखानें मुंडकें दिसलें. तें मुंडकें त्याला म्हणालें, " फाझल ! त्या शिव्याचें मुंडकें कांपून आणून विजापुरच्या वेशीला टांगशील तरच तूं खरा पुत्र ! " फाझल या कामाला तयार झाला व या कामगिरीवर अदिलशाहाच्या अनुमतीने फाझल व शिद्दी जोहार निघाले. त्यांनी पन्हाळगडच्या किल्ल्यांत शिवाजीमहाराजांना कोंढण्यासाठी त्या किल्ल्याला वेढा घातला. वेढा बराच दिवस पडल्याने किल्ल्यांतील दाणा गोटा संपूं लागला तेव्हां महाराज शिद्दी जोहाराकडे गेले व त्यांनी सर्व मुलुख परत देण्याचें कबूल केलें. व इतर कांहीं गोष्टी करून महाराज किल्ल्यावर परत गेले.

या सर्वांचा परिणाम म्हणजे पहारा झाला व महाराज रात्रो किल्ल्यांतून निसटून गेले !

महाराज गेल्यावर त्यांना पकडण्यासाठी शत्रुसेना त्यांच्या मागे लागली. गजाखिडीपर्यंत महाराज येऊन पोहोचले इतक्यांत शत्रु-सैन्यही अगदीं नजीक येऊन ठेपलें. तेव्हां बाजीप्रभु दबा धरून त्या खिडीत कांहीं मावळ्यांसह राहिला व शिवाजीमहाराज विशाळगडाकडे निघून गेले. सुखरूपपणे विशाळगडी पोहोचल्यावर ती बातमी बाजी-प्रभूस समजावी म्हणून पांच तोफा उडविण्याचा संकेत ठरलेला होता.

फाजलखान त्या खिडीपर्यंत येऊन पोहोचला पण तेथे त्याला बाजीप्रभूने अडवून धरलें ! लडाई बराच वेळ चालली. शेवटीं बाजी-प्रभूला एक गोळा लागला व तो वीर घायाळ होऊन खिडीत कोसळून पडला. पण त्याचा प्राण जाईना ! तो वीर तशा स्थितीतही मावळ्यांना उत्तेजन देत होता. बाजीचे प्राण कासावीस होऊं लागले पण ते प्राण इतक्यांत कुडी टाकून जाऊं शकत नव्हते. इतक्यांत तोफांचा धडाका बाजीच्या कानीं येऊन आदळला व त्या वीराने तेथे प्राण सोडला. अशा रीतीने ती खिड पावन झाली म्हणून तिला पावन-खिड हें नांव पडलें !

३ संभाजीमहाराज.

श्री शिवाजीमहाराज दिवंगत झाल्यानंतर अवरंगजेबाला असें वाटलें कीं आतां आपण दक्षिणेंत जावें आणि मराठ्यांचें राज्य पार नाहीसें करावें ! असा बेत करून बादशाहा स्वतः दक्षिणेंत स्वारीवर आल्यावर त्याने अदिलशाही व कुतुबशाही यांचा अंत केला, व मराठी-राज्य जिंकण्यासाठी मोहिमेवर तुळापुर्ीं छावणी टाकून राहिला.

त्यावेळीं संभाजीमहाराज राज्य करीत होते. संभाजीमहाराजांनी शत्रूशीं सारखा सामना सुरू ठेवला व लहान मोठया अशा एकूण एकशेवीस लढायांत यश मिळविलें. विश्रान्ति घेण्यासाठी संगमेश्वराला जाऊन राहिले तेव्हां तकलीफखानानें फितुरीशस्त्राचा अवलंब करून महाराजांना कैद केलें आणि त्यांना तुळापुर्ीं बादशाहाच्या छावणीकडे नेण्यांत आलें !

ही बातमी जेव्हां राजाराम महाराजांना कळली तेव्हां त्यांना अत्यंत त्वेष आला ! नंतर अपरंपार फौज घेऊन राजाराम महाराज आपल्या भावाला सोडविण्यासाठी निघाले.

संभाजीला पकडून आणल्यानंतर बादशाहा आपल्या मुलीला म्हणाला, “ मुली ! या मराठ्यांच्या सिंहाला ठार करून सारा मराठा मुख्ख काबीज करावा असा माझा वेत आहे. हा वेत तुला कसा काय आवडतो ते सांग. ” पण त्या राजपुत्रांनि उलट तसें केल्यास भयंकर अनर्थ ओढवेल असें सांगितलें. पण बादशाहाला तिचें म्हणणें पटलें नाहीं.

नंतर संभाजीमहाराजांना बद्ध करून बादशाहापुढें नेण्यांत आलें. धर्मान्तर केल्यास बरें, नाहींतर शरीराचे तुकडे करण्यांत येतील असें बादशाहानें संभाजीमहाराजांना सांगितलें. पण संभाजीने बादशाहाच्या म्हणण्याला रुकार दिला नाहीं. त्यामुळें अमानुषपणें संभाजीचा वध करण्यांत आला !

इकडे राजाराम महाराज तुळापुर्ी येऊन पोहोंचलें; पण आदल्या दिवशींच संभाजीचा वध झाला होता. त्यामुळें त्यांना अत्यंत वाईट वाटलें. नंतर संभाजीमहाराजांचें अंत्य दर्शन घेण्यासाठी जेथें त्यांचें शव नेऊन टाकलें होतें तेथें सर्व मंडळी गेली ; आणि महाराजांच्या शवाला अग्निसंस्कार करण्यांत आला.

पुढें सर्व मराठे एकछत्राखालीं गोळा झाले व त्यांनीं शत्रूला नामोहरम करण्याचा सपाटा चालविला. खुद् बादशाहाच्या तंबूवर हल्ला करून धनाजी जाधवाने शाहाच्या तंबूचा सोन्याचा कळस कापून नेला ! पुढें नैराश्यामुळें आणि बाधक्यामुळें ग्रस्त झालेला राजकारण भुरंघर असा महापराक्रमी बादशाहा नगर मुक्कामी परलोकावासी झाला. आणि त्याची मराठीराज्य नेस्तनावूत करण्याची मनीषा अपुरीच राहिली !

४ सती लक्ष्मीबाई.

मोरोपंत तांबे या नांवाचे एक गृहस्थ पेशव्यांचे आश्रित होते. त्यांना मनुबाई नांवाची एक मुलगी होती तिचें लाडकें नांव छत्रेळी

असें होतें. छत्रेळी अत्यंत सुस्वरूप होती. तिचें लहानपण नानासहेब पेशवे व रावसाहेब पेशवे यांच्या सहवासांत गेल्यामुळें या दोघांच्या बरोबरच तिलाही मर्दानी खेळांचें शिक्षण मिळालें. मुलगी सात आठ वर्षांची झाल्यावर तत्कालीन रीतीप्रमाणें तिचा विवाह झांशीचे राजे गंगाधरपंत पारोळेकर, (यांना नेवाळकर असें ही म्हणत असत. यांचे टोपण नांव बाबासाहेब असें होतें) यांच्याशीं झाला. नंतर छत्रेळीचें नांव लक्ष्मीबाई असें पडलें.

लक्ष्मीबाईला एक पुत्र झाला होता; पण तो अल्पवयीच ठरला. बाबासाहेबांनीं वृद्धापकाळीं आनंदराव या नांवाच्या मुलाला दत्तक घेऊन त्याचें नांव दामोदरराव असें ठेवें. दामोदररावांचें वय तेव्हां सहा सात वर्षांचें असेल.

या दत्तक मुलाला राज्य देण्याच्या ऐवजीं कंपनी सरकारनें झांशीचें संस्थान खालसा केलें. त्यामुळें राणीला अत्यंत वाईट वाटलें. पण ती अवला काय करणार ? लवकरच १८५७ साल उजाडलें. त्यासालीं काळ्या पलटणी विथरल्या व त्यांनीं देशभर धामधूम सुरू केली. झांशी गांवावर चढाई केली व पुन्हां त्यांनीं लक्ष्मीबाईच्या नांवाचा डंका गांभर केला. यानंतर सरासरी नऊ महिने झांशी संस्थान राणीच्या हुकमतीखालीं होतें. तेवढ्या अवधीनंतर सर् ह्यू रोज यानें पुष्कळ सैन्य घेऊन झांशी गांवाला वेढा दिला व राणीला निरोप पाठविला कीं, “ बाईसाहेब ! तुम्हीं बंडखोर आहांत. ताबडतोब शरण याल तर ठीक ; नाहीं तर तुम्हां सर्वांना तोफेच्या तोंडीं देऊं व झांशी गांव जमीनदोस्त करूं. ”

त्या वीर स्त्रीला हा निरोप अर्थातच झोंबला आणि तिनें लढाईची तयारी केली. तुमुल युद्ध सुरू झालें. दहाव्या दिवशीं तात्या टोपे राणीच्या मदतीला आला; पण किल्ल्यांत फितुरी झाल्यामुळें तात्याचा

पराभव झाला. राणीला जेव्हां तेथें निभाव लागत नाहीं असें वाटलें तेव्हां तिनें हातांत जळती मशाल घेतली व दारूच्या कोठारांत शिरून आपल्याला जाळून घेण्यासाठीं ती दारूच्या कोठारांत शिरली. आगभडका करणार इतक्यांत सरदार रामचंद्रराव तेथें आले व त्यांनीं राणीला त्या घोर कर्मापासून परावृत्त केले. पुढें राणी रात्रीच्या वेळीं किल्ल्यांतून निसटून गेली ती थेट काल्पीला जाऊन पोहोचली. पण इकडे झांशीगांवांत शिपाईलोक शिरले व त्यांनीं अनन्वित कृत्ये केलीं !

राणी काल्पीला गेली पण तेथें ही पेशवे व राणी यांचा पराभव झाला ! नंतर सर्व मंडळी ग्वाल्लरला गेली. तेथें शेवटची लढाई झाली. त्या लढाईत पाण्याचा पाट ओलंडत असतां राणीचा घोडा बुजला ! तेथें जो घोर संग्राम झाला त्यांत ती वीर स्त्री धारातीर्थी पडली.

५ प्रतापगड !

चंद्रराव मोरे ठार करून त्याचा जावळी प्रान्त, व वाई व कऱ्हाड हे सुभे महाराजांनीं आपल्या मुलखाला जोडले, ही बातमी विजापूरला वज्रासमान येऊन थडकली ! महाराजांचें पारिपत्य करणें आवश्यक होते. त्यासाठीं अफझलखानानें पैंजेचा विडा उचलला व फौज घेऊन शिवाजीमहाराजांना ' जिता-मेला ' धरण्याचा संकल्प करून विजापुरा-हून तो निघाला. वाटेत त्यानें अनेक अनर्थ केले व मजलदरमजल करीत तो वाईला येऊन पोहोचला. शिवाजी महाराज त्यावेळीं प्रतापगड होतें. एके दिवशीं महाराज आपल्या मित्र मंडळीसह प्रतापगडावर बसले असतां एक हेर आला व अफझलखानाच्या आगमनाची बातमी त्यानें त्यांना दिली. महाराज ही पुढच्या बंदोबस्तास लागले.

वाईस पोहोचल्यावर खानानें कृष्णाजी भास्कर नांवाच्या आपल्या वकिलाबरोबर " बादशाहाचा सारा मुख्य परत द्यावा आणि

या वजि्राची भेट घ्यावी; व जर हें तुम्हांस पसंत नसेल तर जीवाची आशा धरूं नये " असा निरोप महाराजांना पाठविला. महाराजांनीं त्या वकिलाला अंबेच्या देवळांत नेऊन, त्याला देवीची शपथ घालून खानाचा अंतःस्थ बेत काय आहे तें सांगण्याची विनंति केली. कृष्णाजी भास्कर वश झाला आणि त्यानें " आपणांस जिता-मेला धरण्याची प्रतिज्ञा करून खान आला आहे " असें सांगितलें.

नंतर शिवाजी महाराजांनीं पंताजी गोपिनाथ नांवाच्या आपल्या वकिलाबरोबर असा निरोप पाठविला कीं, " अदिलशाहाचा मी अपराध केला आहे; सारा मुख्य परत करतो, आपलें मला अतिशय भय वाटत आहे तेव्हां आपणच भेटीला यावें. " कृष्णाजीनें शिवाजी कसा भयभीत झाला आहे वगैरे वर्णन केलें व आपणच भेटीला जावें असा सल्ला खानाला दिला. खानाला वाटलें कीं शिवाजी तो काय ! सहज त्याला दाबून मारूं ! असा बेत करून पसरणीच्या घाटावरून खान प्रतापगडाकडे चालला.

इकडे खानाची भेट घेण्यासाठीं महाराजांनीं अतिशय सुंदर मंडप सजविला. खान प्रतापगडाजवळ आला पण तो सशस्त्र आला. तेव्हां शिवाजीनें पुन्हां निरोप पाठविला कीं " आपण एकटेच याल तर भेट घेण्याचें धाडस मी करीन. मी ही एकटाच येतो. " खानाला अतिशय आत्मविश्वास असल्यामुळे खान एकटाच एक नोकर घेऊन भेट घेण्यास मंडपांत दाखल झाला.

इकडे महाराजांनीं जगदंबेची पूजा केली व तिचा निरोप घेतला. तसेच, न जाणों, काहीं जिवाला धोका झालाच तर घोटाळा होऊं नये म्हणून त्यांनीं राज्याची निरवानिरव केली, मावळ्यांचा निरोप घेतला, ठाई ठाई मावळे तय्यार ठेवले व महाराज भेटीच्या मंडपांत दाखल झाले.

भेट घेत असतां खानानें महाराजांचें डोकें आपल्या बगलेंत दाबलें त्या सरशीं महाराजांनीं वाघनसं खुपसून खानाचा प्राण घेतला.

६ शिवप्रतिज्ञा.

एकदां शिवाजी विजापुरीं आपल्या वडिलांच्याकडे राहण्यास गेला असतां तेथें त्यानें एक खाटीक गाथीला मारण्याच्या वेतांत आहे असें पाहिलें; पण लगेच बाल शिवाजी तेथें धांवून गेला आणि त्यानें त्या खाटकाला शिक्षा केली. पण त्यामुळे शिवाजीला वाईट वाटलें आणि विजापूर सोडून तो पुणेंप्रान्तीं जाऊन राहिला.

तेथें गेल्यावर शिवाजीनें सर्व मावळ्यांचीं मनें काबीज केलीं. भोर संस्थानांत रोहिडा म्हणून एक खोरे आहे. त्या खोऱ्याचे देशपांडे नरस प्रभु (वय सुमारें ८०) व त्यांचा मुलगा दादाजी (वय सुमारें ४०) हे दोघेही त्याला वश झाले.

रोहिडा खोऱ्यांत रोहिडा याच नांवाचा एक डोंगर आहे त्या डोंगरावर रोहिडेश्वराचें इतिहासप्रसिद्ध जुनें शिवमंदीर आहे.

एके दिवशीं मावळ्यांची परीक्षा करण्यासाठीं शिवाजीनें सर्व मावळे त्या मंदीरांत जमविले व तेथें त्यांच्याकडून ' हिंदवी-स्वराज्य ' स्थापन करण्याची प्रतिज्ञा करविली. त्या जमलेल्या लोकांमध्ये एक देश-द्रोही होता! त्यानें घडलेली सर्व हकीकत विजापुराला कळविली. तो मनुष्य म्हणजे नरस प्रभूंचा जावई बाळाजी हाच होय!

एके दिवशीं बाळाजीनें आपण विजापुरीं सर्व हकीकत कळविलेली गोष्ट आपल्या बायकोला सांगितली व तो तिला म्हणाला, " प्रिये! काय ग! तुझ्या बापाला म्हातारचळ लागलाय वाटतं! शिवाजी म्हणे राज्य स्थापणार आणि हे म्हणे त्याला मदत करणार! ही गोष्ट कधीतरी शक्य होईल काय? असो! ही सर्व बातमी मी विजापुरीं

दिली आहे. आतां बादशाहा खूष होईल व मला सुभेदारी देईल; मग तूं ही सुभेदारीण होशील बरं!"

हे शब्द ऐकून तारामती फार संतप्त झाली. तिनें पतिराजाचा उपहास केला व केली ही गोष्ट अत्यंत वाईट केली असें सांगितले.

विजापुरच्या बादशाहाला बाळाजीचा लखोटा पोहोचल्यावर बादशाहानें नरसप्रभूंना लिहिलें, " नरस प्रभु! तुम्ही बंडखोर आहांत म्हणून आम्ही तुमची जाहगीर जप्त केली आहे; व आठ दिवसांत शरण न याल तर तुम्हां सर्वांना ठार करूं या गोष्टीचा विचार करा."

नरसप्रभूंना तो लखोटा मिळाल्यावर त्यांनीं तो वाचला व त्यांना क्षणभर वाईट वाटलें. नरसप्रभु दररोज रोहिडेश्वराची पूजाअर्चा केल्याशिवाय अन्नग्रहण करीत नसत. लखोटा आला तेव्हां ते शंकराची पूजा करीत बसले होते. त्यांनीं तेथेंच सात दिवस शंकरावर अनुष्ठान करण्याचें ठरविलें.

नंतर दादाजीला नरसप्रभूंची गांठ घेतल्यावर सर्व हकीकत कळली. पुढें त्याला हा सर्व प्रकार कोणी केला तें समजलें व त्यानें बाळाजीला बद्द केलें, आणि रोहिडेश्वराच्या मंदिरांत बाळाजीला घेऊन दादाजी गेला.

इकडे शिवाजी महाराजःनाही ही गोष्ट समजली होती; तेव्हां ते ही नरसप्रभूंना भेटण्याला रोहिडेश्वरीं जाण्यास निघालेच होते.

तो अनुष्ठानाचा सातवा दिवस होता. ते दिवशीं दादाजी, बाळाजी, शिवाजी वगैरे मंडळी त्या मंदिरांत जमली. तेव्हां दादाजीनें शिवाजी महाराजांना व नरसप्रभूंना सर्व हकीकत सांगितली व अशा मनुष्याला शान्तशासन हेंच योग्य आहे असें सांगितलें; पण शिवाजी महाराजांनीं त्याला बंधमुक्त केलें आणि चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून त्याला आपल्या कार्यास जोडून घेतलें.

७ मुरारबाजी.

शिवाजी महाराजांनीं शाहिस्तेखानाची धुळदाण उडविली त्यामुळे अवरंगजेब मोठा कष्टी झाला. नंतर महाराजांचे पारिपत्य करण्यासाठीं बादशाहाने मिर्झाराजा जयसिंग व दिल्लीखान या दोघा सरदारांना दक्षिणेंत पाठविलें. विजापूरच्या दरबारानें, त्याचप्रमाणें दुसऱ्या बऱ्याच हिंदू सरदारांनीं सुद्धां जयसिंग-दिल्लीखानांना या प्रसंगी मदत केली !

जयसिंग जरी स्वारीवर आला होता तरी त्याला शिवाजी महाराजांच्या प्रतापाची कल्पना होती; म्हणून लढाईच्या भानगडींत न पडतां जमल्यास तह करून मोहिमेचें यश घ्यावें असा त्याचा विचार होता; शिवाय तो अंतस्थरीतीनें महाराजांच्या उद्योगांना अनुकूल होता. म्हणून त्यानें महाराजांना योग्य असा सल्ला दिला व शत्रुसेना बलाढ्य असल्यामुळे तह करणें हे आवश्यक आहे असें त्यानें महाराजांना कळविलें. महाराजांनीं ही पण काळवेळ पाहून तह करण्यास तयारी दर्शविली. पण दिल्लीखानाला हें जयसिंगाचें वर्तन पसंत पडलें नाहीं; आणि तो पुरंदरचा किल्ला घेण्यासाठीं चालला, व त्यानें पुरंदराला वेढा घातला.

त्यावेळीं पुरंदरगडाचें संरक्षण मुरारबाजी करीत होता. त्यानें नानातऱ्हेचे वेश धारण करून शत्रूला सतावून सोडलें; पण शत्रुसेना अफाट असल्यामुळे त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. पुरंदराला लागूनच एक वज्रगड नांवाचा किल्ला आहे. तेथील अधिकारी, बाबाजी बोवाजी व यशवंतराव बोवाजी, हे ठार झाल्यानंतर तो किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन झाला. नंतर दिल्लीखानानें वज्रगडावर तोफा चढविल्या व तेथून त्यानें पुरंदरगडाच्या तटावर मीषण मारा सुरू केला. त्यासरशी त्या किल्ल्याचे बुरूज धडाधडा कोसळूं लागले.

अशा अ.णीबाणीच्या प्रसंगी मुरारबाजी आपल्या प्रिय पत्नीबद्दल म्हणाला, “ प्रिये ! अशा वेळीं जगण्यापेक्षां मरणें मला आवडतें; पण

तुझा प्रिय असा प्रेमपाश मला बाधून टाकीत आहे. ” भायेंनें त्याला प्रेमपाश तोडून टाकून कर्तव्यकर्म करण्यास प्रोत्साहन दिलें व तो वीर किल्ल्याखालीं चालला.

मुरार व दिल्लीर यांची गांठ पडली. दिल्लीरच्या मोहक शब्दाला मुरार बळि पडला नाहीं. दोघांचा संग्राम झाला त्यांत मुरारबाजीचें शिरकमल धडापासून वेगळें झालें !

मावळ्यांनीं मुरारच्या शरीराचे तुकडे किल्ल्यावर नेले व ते त्याच्या प्रियपत्नीपुढें ठेवले ! साध्वीला अतिदुःख झालें पण तिनें धीर धरून हातांत तलवार घेतली व पळत सुटलेल्या मावळ्यांना पुन्हां लढाईला प्रवृत्त केलें.

दिल्लीखानाला वाटलें कीं आतां स्त्री लढाई करण्यास आली आहे ! तेथें पुरुषाप्रमाणें स्त्रियाही लढाई करतात ! तेथें तो किल्ला सर करतां येणें शक्य नाहीं असें म्हणून खान वेढा काढून निघून गेला !

मग त्या साध्वीनें पतीचें प्रेत एका पालखींत घातलें व ती साध्वी ती पालखी घेऊन रायगडकडे चालली. तेथें गेल्यावर महाराजांना अतिदुःख झालें. त्यावेळीं जिजाबाई मुरारच्या पत्नीला म्हणाली, “ बाई ! तूं धन्य आहेस ! तूं आपला पतीहि धर्मकार्यास दिलास व तूं ही हातांत तलवार घेतलीस. तीनही लोकांत तुझ्या पतीचें नांव चिरकाल फडकत राहिल ! ”

८ खंडो बलाळ.

रायगड पडल्यानंतर राजाराम महाराज वगैरे मंडळी मराठाराज्य संकटांतून बचावण्यासाठीं कर्णाटकांत जिजौला निघून गेली व तेथे त्यांनीं मराठाराज्याची पुन्हां स्थापना केली. पण झुल्फिकारखान रायगड काबीज करून व तेथें असलेल्या थेसूबाई व तिचा पुत्र (शाहू)

यांना कैद करून जो निघाला तो राजाराम महाराजांना धरण्यासाठी तडक जिजीला गेला आणि त्याने त्या किल्ल्याला वेढा दिला.

सात वर्षेपर्यंत तो वेढा तसाच बसला होता. तितक्या अवधीत धनाजी जाधवानें पुन्हां मराठा मुखेल मोंगलांच्या ताबडीतून सोडविला आणि जिजीच्या किल्ल्यापासून जवळच दहा पंधरा मैलावर येऊन छावणी टाकून बसला; आणि त्यानें किल्ल्यांत असा निरोप युक्तिप्रयुक्तीनें पाठविला कीं कोणीतरी किल्ल्यांतून त्याच्या भेटीला लवकर जावें.

त्यावेळीं किल्ल्यांत खंडोबल्लाळ वगैरे मंडळी होती. मोठ्या मनुष्यास शत्रु पकडून ठेवतील म्हणून खंडोजीनें आपला सतरा अठरा बयाचा मुलगा बहिरोजी याला तिकडे धनाजीची भेट घेण्यास पाठवून दिलें. चार आठ दिवस झाले, तरी मुलगा परत येईना असें पाहून आपल्या मुलाला शत्रूनें खास मारलें असावें असें खंडोजीला वाटलें व स्वतःच दुसरे दिवशीं वेष पालटून किल्ल्याबाहेर चालला. पण दैव अनुकूल नसल्यामुळे तो शत्रूच्या हातीं लागला. खानानें त्याला एका भुयारांत कोंडून त्याच्या हातापायांत साखळदंड आडकविले.

ते दिवशीं खान त्या भुयारांत गेला व त्यानें “तुझे नांव काय ? कोण तू ?” असें खंडोजीला विचारलें. पण खंडोजीनें आपलें नांव न सांगितल्यामुळे खानानें त्याला वेदम मारलें व “दहा दिवसांत नांव सांगशील तर ठीक ! नाहीतर विस्तवाच्या भट्टीवर तुला भाजून काढीन ” असें सांगून खान निघून गेला.

इकडे धनाजीचा निरोप घेऊन बहिरोजी आला तो आपल्या पित्याला भुयारांत ठेवलें आहे असें त्याला कळलें. नंतर तो तडक भुयारांत गेला. तेथें पितापुत्रांची भेट झाली. तेव्हां बहिरोजीनें बापास

सांगितले कीं “बाबा ! असा असा धनाजीचा निरोप आहे. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं तुम्ही भुयारांतून निघून जा, मी येथें तुमच्या जागेला राहतो.” आपल्या प्रियपुत्राला विकळ काळाच्या तोंडांत लोटून कोणता वाप निघून जाईल ? खंडोजी म्हणाला, “बाळ ! अजून तुझे वय फार कोळें आहे; तूं तुझ्या आईचा फार लाडका आहेस; तुझ्याकडून इथले हाल कसे सहन होतील ? तेव्हां तूं च निघून जा.”

शेवटीं पुत्राच्या अत्याग्रहावरून खंडोजी तेथून निघून गेला.

दोन तीन दिवसानंतर खान एकदा त्या भुयारांत गेला. तेव्हां तेथें त्याला तो मुलगा दिसला. त्या मुलानें खानाला सर्व हकीकत सांगितली तेव्हां खानाला अत्यंत राग आला. त्या रागाच्या भरांत खान त्या मुलाला म्हणाला, “दोन दिवसाची मुदत तुला देतो. तेवढ्या अवधीत जर धर्मान्तर करशील तर ठीक ; नाहीतर तिसरे दिवशीं सकाळीं तुला जुलमानें धर्मान्तर करावें लागेल; नाहीतर मरावें लागेल.” असें बोलून खान तेथून निघून गेला.

इकडे खंडोजी जो भुयारांतून निघाला तो थेट किल्ल्यावर जाऊन पोहोचला. नंतर त्यानें खालीं शिक्क्यांच्या छावणींत जाऊन त्यांना बश करण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं बुरुजावरून खालीं शिक्क्यांच्या छावणींत उतरूं लागला; इतक्यांत शिक्क्यांनीं एक वाण सोडला तो खंडोजीच्या पायांतून घुसून पार निघून गेला; त्या सरशीं खंडोजी धाडकनू जमीनीवर पडला तो शिक्क्यांच्या समोर. नंतर शिकें व खंडोजी यांचा संवाद झाला तेव्हां खंडोजीनें शिक्क्यांना बश करून घेतले.

नंतर मोठमोठे पाळणे आणविले व त्या पाळण्यांतून राजाराम वगैरे मंडळी बसली व रात्री बुरुजावरून उतरून पार धनाजीच्या छावणीकडे निघून गेली.

✓ तेथे गेल्यावर खंडोजीने राजाराम महाराजांना सातान्यास घनाजी बरोबर जाणेस सांगितले व स्वतः मुलास भुयारांतून सोडविण्यासाठी परत जिजोस जाण्यास निघाला. अर्थात् राजाराम महाराजांना ही गोष्ट पटली नाही आणि सर्व मंडळी पुन्हां जिजीवर हल्ला करण्यास निघाली.

जिजीवर पुन्हां जोराचा हल्ला करून तो किल्ला मराठ्यांनीं सर केला; भुयाराची कुलुपे काढलीं व खंडोजी बहिरोजीला सोडविण्यासाठीं भुयारांत शिरला. खंडोजीने बहिरोजीच्या अंगाला हात लावला तेव्हां बहिरोजीने त्याचा हात झिडकारला; बहिरोजी म्हणाला, “कोण ! कोण माझ्या अंगाला हात लावतयं ?” असें म्हणून बहिरोजीने हिरकणी चटकन खाल्ली. जेव्हां त्याला कळले कीं आपल्याजवळ खंडोजी आला आहे तेव्हां तो म्हणाला, “अरे ! रे ! बाबा ! आतांच मी विष खांले. आतां मी मरणार. बाबा ! आईला तुझा मुलगा गेला असें सांगा.” असें म्हणून त्या मुलांने आपला प्राण सोडला !

९ सिन्धुग्रहण.

दाहर नांवाचा एक महापराक्रमी राजा इ. स. ७१२ च्या सुमारास सिंधप्रान्तावर राज्य करित होता. त्याची देवाल नांवाची राजधानी सिन्धु नदीच्या पश्चिम तीरावर होती. त्याला बाई नांवाची एक बायको व जयसिंग नवाचा एक मुलगा होता.

एके दिवशीं अरबी समुद्र फार खवळला व त्यामुळे कित्येक गलबतें समुद्रांत पार वुडून गेली. जीं काहीं दोनचार वांचलीं तीं सिंधु नदींतून वर सरकत सरकत देवाल बंदराला येऊन लागलीं. गलबतें सोन्यारुप्यानीं व इतर जडजवाहीरांनीं भरलेलीं होती त्यामुळे साहजिकच चांचेलोकांचे लक्ष्य तिकडे गेलें व त्यांनीं तीं जाहनें लुटून फस्त केलीं व त्यांत असलेल्या अरब व्यापाऱ्यांना कैद करून ठेवले.

ही बातमी बगदादला गेली तेव्हां खलीफाला मनस्वी राग आला आणि त्यानें दाहरला या कृत्याचा जाब देण्यास कळविलें. पण यांत दाहराचें कांहींच अंग नसल्यामुळे त्यानें “ आपणास ही गोष्ट माहीत नाही. चांचेलोकांनीं हा प्रकार केला असावा ” असें उत्तर दिलें.

या उत्तरानें खलीफाचें समाधान झालें नाही आणि त्यानें महमद कासीम नांवाच्या आपल्या अधिकाऱ्याला सिन्ध देशावर स्वारी करण्यास पाठविलें.

कासीम बरीच फौज घेऊन आला आणि त्यानें देवाल नगराला वेढा घातला.

त्यावेळीं बुद्ध धर्माचा प्रसार बहुत झाला होता त्यामुळे लोकांनीं वीरवृत्ति जवळ जवळ संपूर्णपणे टाकली होती.

राजांने लोकांना लढाईस तयार होण्यास सांगितले पण वन्याच लोकांनीं हिंसेचें पाप लागेल म्हणून लढाई करण्याचें नाकारिलें ! दाहराला असली भ्याडवृत्ति पसंत नसल्यामुळे, पण देवाल नगरांत भरपूर साहाय्य न मिळाल्यामुळे राजा नगरांतून निसटून गेला व त्यानें शीम प्रान्तांत लढाईची तयारी केली.

कासिमनें देवाल गांव सर केले, तेथील लोकांचीं अमानुषपणे कत्तल केली, स्त्रियांना भ्रष्ट केले व बरीच लूट केली. नंतर दाहराशीं सामना देण्यासाठीं तो शीम प्रान्तांत उतरला. तेथे त्याची व दाहराची घनघोर लढाई झाली. त्यांत लढाई करतां करतां दाहराच्या हत्तीला एक जळता बाण लागल्यामुळे व त्यामुळे त्याचें अंग भाजू लागल्यामुळे हत्ती बुजला आणि त्यानें जवळच असलेल्या एका तलावांत एकदम बुडी मारली. दाहरानें कौशल्यानें अंबारींतून बाहेर पाण्यांत उडी मारली व पोहून तो कांठावर जाऊन पोहोचला. पण तितक्यांत अरबांनीं त्याला गांठले व त्याचें मस्तक कापून नेले !

नंतर जयसिंगने लढाईस तोंड दिलें पण त्याचा ही पराभव झाला ! दाहाराची बायको बाई राऊर गांवीं होती. तिनेही राऊरचे दार बंद केलें आणि लढाईस तोंड देण्याचें ठरविलें. पण जेव्हां तिचा उपाय कांहीं चालेना तेव्हां तिनें गांवातल्या साऱ्या बायका आपल्या वाड्यांत जमा केल्या आणि तिनें त्या वाड्याला आग लावून दिली. हा इतिहासांतला पहिला जोहार म्हणून प्रसिद्ध आहे.

या सर्व मोहिमेंत ब्राह्मणावादला दाहरच्या दोन मुली कासीमच्या हातीं लागल्या. त्यानें त्यांना बगदादला पाठविलें व खलिफानें त्यांच्याशीं निका लावला.

पुढें स्वारीसाठीं काशीम मुलतानकडे गेला असतां त्याला एक बगदादहून पत्र आलें. त्यांत असें लिहिलें होतें “ कासीम, असशील तस्सा कच्या कातड्याच्या पेटींत बसून, पेटी बंद करून घेऊन इकडे ये. ” पत्र खलिफाच्या सहीचें होतें !

त्या प्रमाणें कासीमनें पेटारा तयार केला व आपण आंत बसला व पेटी बंद करविली, पण कासीम आंत गुदमरून मेला !

पेटारा बगदादला नेण्यांत आला व खलिफापुढें ठेवण्यांत आला. सर्व हकीकत खलिफाला कळली तेव्हां त्याचा राग बेफाम झाला. त्यानें नव्हता हुकुम दिला ! मग हा प्रकार कसा झाला ? दाहरच्या मुलींनीं खलिफाच्या सही सारखी सही करून असा लखोटा कासीमचा सूड घेण्यासाठीं पाठविला होता !

त्या मुलींना घोड्यांच्या शेंपटीला बांधून, फरफरत फरफटत मारून टाकण्यांत आलें !

१० धाडशो शिवाजी.

शिवाजीला पकडण्यासाठीं शाहिस्तेखान बादशाहाच्या हुकुमावरनं

येण्यास निघाला. वाटेंत चाकणचा किल्ला लागला तेथें नरसाळा फिरंगोजी किल्लेदार होता. त्याला त्यानें वश करण्याचा प्रयत्न केला पण तो फुकट गेला ! खानानें चाकणचा किल्ला सर केला आणि खान पुण्यावर थेट चालत आला. तेथें येऊन तो शिवाजीच्या लालमहालांत येऊन राहिला.

त्यावेळीं महाराज सिंहगडावर होते. आपल्या मित्रमंडळींना बोलावून त्यांच्याशीं सल्लामसलत करून महाराजांनीं एक नामी युक्ति योजिली. एका विश्वासू नोकराला पुण्यांत जाण्यास सांगून तेथें एक खोट्याच लग्नाचा घाट घालण्यास सांगितलें. व विशिष्ट वेळेला मिरवणूक गणपतीला नेण्यास सांगितलें.

ठरल्याप्रमाणें सर्व गोष्टी घडून आल्या. तेव्हां शिवाजी महाराज व इतर मंडळी वेष पालटून त्या लग्नाच्या मिरवणुकींत सामील झाली. रात्रीं अकस्मात् महाराज लालमहालांत खिडकीतून घुसून गेले. तेथें शाहिस्ताखानाच्या खोलींत जाऊन त्याच्या छातीवर बसले !

खान घाबरून गेला ! खानाच्या बायकांनीं विनवणी केली म्हणून महाराजांनीं खानाला जीवदान दिलें पण शिवाजीची आठवण राहावी म्हणून त्याचीं बोटें तेवढीं छाटून टाकलीं; आणि ताबडतोब पुणें सोडून जाण्यास सांगितलें; त्याप्रमाणें भयभीत होऊन खानसाहेब पुणें सोडून निघून गेले !

११ आप्याहून दख्खन.

पुरंदरच्या तहाप्रमाणें शिवाजी महाराजांनीं मोगल बादशाहाला मदत केली. अवरंगजेब त्या मुळें खूप झाला; पण त्याच्या मनांत हा कांटा केव्हांतरी एकदा काढावयाचाच होता. तेव्हां त्यानें या परिस्थितीचा फायदा घेण्याचें ठरविलें. अवरंगजेबानें शिवाजीस निरोप पाठविला कीं “ तुमच्यावर आम्ही खूप झालों आहों; तुमचा आमचा प्रेमसंबंध कायम राखण्यासाठीं तुम्ही एकदां इकडे येणेचें करावें. ”

त्यावेळीं मराठाराज्याला तीन चार शाहा—अदिलशाही, कुतुबशाही, वगैरे—झोंबत होत्या. शिवाजीला वाटलें कीं तशा परिस्थितींत बलाढ्य मोंगलाशीं तंटा न करणेंच बरें. असा विचार करून शिवाजीनें उत्तर-हिंदुस्थानांत जाणेंचें ठरविलें. बरोबर निवडक माणसें घेऊन शिवाजीराजे आप्त्याला गेले. अवरंगजेबानें शिवाजीसाठीं खास शिवपुरा म्हणून एक निवासस्थान तयार केलें होतें व रामसिंगाला त्यानें शिवाजीच्या दिमतीला दिलें होतें.

नंतर बादशाहानें दरवार भरविला व त्या समारंभास हजर राहण्यास शिवाजी दरबारांत गेला; पण तेथें त्याचा अपमान झाला त्यामुळें शिवाजी खवळला व तडक दरवार सोडून आपल्या मुक्कामस्थानीं निघून गेला !

बादशाहाला काय करावें तें क्षणभर समजेना; इतक्यांत त्याची मामी आणि सून (शाहिस्ताखानाची बायको आणि सून) पुढें आल्या. मामी भाच्याला म्हणाली, “ अवरंग ! आयता शत्रु हातीं सांपडला आहे. त्यानेंच माझ्या पतीची बोटें छाटलीं ! तरी त्याला शिवपुण्यांतच कोंडून ठेव. ” मामीच्या सल्ल्याप्रमाणें भाच्यानें लगेच हुकूम सोडला व अशारीतीनें शिवाजी शिवपुण्यांत कोंडला गेला ! पांचहजार पाहरेवाले देऊन पोलादखानाला पाहण्यावर नेमलें.

पोलादखानानें रात्रदिवस पाहारा खडा केला होता. पण एके दिवशीं शिवाजी व संभाजी पेठ्यांवांत बसून निघून गेले ! !

शिवाजीमहाराजांनीं बैराग्याचा वेष केला आणि तीर्थयात्रा करीत करीत महाराज राजगडीं येऊन पोहोंचले. बालेकिळ्यापर्यंत गेले तेथें शिपायानें त्यांना आडवले व “ कोणी बैरागी आपणांस भेटूं इच्छीत आहे ” असा निरोप त्यानें आंत घाडला. जिजाबाई दारांत आली पण तिला ओळख पटेना ! सरतेशेवटीं महाराजांनीं तिच्या पायाला

वंदन करण्यासाठीं स्पर्श केला त्यासरशीं तिला ओळख पटली व तिनें आपल्या प्रियपुत्राला घट्ट पोटाशीं आंढळून धरलें ! !

१२ वसईचा वेढा.

कोंकणचा प्रांत जिंकून पोर्तुगीज लोकांनीं तेथील लोकांचा अनन्वित छळ केला आणि त्यामुळें लोक त्रासून गेले. साताऱ्याला जाऊन एकदा शाहूराजाला भेटावें म्हणून गंगाजी नाईक पाठारे आणि अंताजी कावळे देसाई साताऱ्याला गेले आणि त्यांनीं या जाचांतून सोडविण्याची राजाला विनंति केली. शाहूराजानें त्यांना आश्वासन दिलें व लवकरच मराठ्यांची फौज तिकडे येईल असें सांगितलें.

मराठ्यांनीं स्वारीवर निघण्याची जप्यत तयारी केली. या मोहिमेंत, मल्हारराव होळकर, शिंदे, पवार, बाजी भिवराव, रामचंद्र हरी, विठ्ठल शिवदेव वगैरे प्रमुख मंडळी होती. सैन्याचें आधिपत्य चिमाजी आप्पा यांच्याकडे देण्यांत आलें होतें.

मराठ्यांनीं, टाणें, साष्टी, माहिम, बेलापूर, केळवे, मनोर, डहाणू वगैरे ठिकाणें काबीज केलीं तेव्हां फिरंगी वसईच्या किळ्याचा आश्रय घेऊन राहिले. वसईचा किळा अतिशय मजबूत असून जिंकण्यास फार अवघड आहे. दोन बाजूला समुद्र, पूर्वदिशेस दलदली जमीन, आणि रेंताड मुळुख चवथ्या बाजूला—त्यामुळें तेथें धड तोफा चालत नाहींत अन् सुंग ही लावतां येत नाहींत !

मराठ्यांचा सेनासागर वसईकडे वळला आणि त्यानें त्या किळ्याला घेरलें. तीन महिने सारखी झुंज चालली होती तरी फिरंगी नरम पडेनात ! तेव्हां चिमाजीला फार वाईट वाटलें आणि त्यानें एके दिवशीं सोक्षमोक्ष करण्याचा निश्चय केला. सर्व प्रमुख मंडळींना चिमाजी म्हणाला, “ वीर हो ! तीन महिने झाले तरी काहीं उपाय चालत

नाहीं ! ही गोष्ट आम्हांला अत्यंत लाजिरवाणी आहे. किल्ला जर सर होत नसेल तर निदान माझे मुंडकें कांपून तोफेच्या तोंडीं बांधून तोफ उडवा ! अशानें तरी निदान माझे मस्तक किल्ल्यांत जाऊन पडेल ! ”

आप्पाचें असें हृदयाला भिडणारें भाषण ऐकून मराठे वीर बेफाम झाले आणि त्यांनीं निकराचा हल्ला केला. त्या चढाईत फिरंग्यांचा सेनापति सिल्वेरा ठार झाला त्यामुळें शत्रुसैन्याची दाणादाण झाली. नंतर सेनापति **पेरिरा** शरण आला आणि विजयश्रीनें मराठ्यांना माळ घातली !

जगांच्या इतिहासांतल्या अत्यंत मर्दुमकीच्या लढायापैकीं वसईचा प्रसंग हा एक आहे.

१३ माझा हिंदुस्थान !

या पोवाड्यांत आपण हिंदुस्थानावर कां प्रेम करावें तें सांगितलें आहे. हिंदुस्थान म्हणजे नैसर्गिक सौंदर्याचें आगर, शूरवीरांचे माहेर, सायुसत्पुरुषांचें निवासस्थान, देवादिकांचा आवडता देश, सद्गुणांची खाण ! आणि आपली पितृभूमि !

१४ सुधारणा कीं कुधारणा !

आमच्या पूर्वजांपेक्षां आम्ही जास्त सुधारलेले आहों, आमचे पूर्वज आमच्यापेक्षां जास्त अडाणी, व क्रूर होते असें आपण नेहेमीं म्हणत असतो. तर हें म्हणणें बरोबर आहे कां नाही याचा विचार या पोवाड्यांत केलेला आहे. खरोखरीच आम्हीं सुधारलो आहों काय ? आमचा क्रूरपणा कमी झाला आहे काय ? आमचीं अंतरंगें स्फटिकासारखीं दिवसेंदिवस निर्मल होत चाललीं आहेत काय ?

१५ लो. टिळक यांचें देहावसान !

१९२० सालीं लोकमान्यांचें देहावसान झाल्यानंतर लगेच लिहिलेला पोवाडा.

या पोवाड्यांत त्यांचें देहावसान झाल्यावर देश कसा शोकसागरांत निमग्न झाला त्याचें वर्णन केलें आहे.

१६ श्री समर्थचरित्र.

या पोवाड्यांत श्री रामदासस्वामींचें संपूर्ण चरित्र व त्यांचे जीवन-रहस्य सारांशरूपानें ग्रथित केलें आहे.

१७ गुजराथचा जलप्रलय.

सुमारें सात वर्षापूर्वीं गुजराथेंत, विशेषतः बडोदें शहरांत व आंसपास खेड्यांतून जो प्राणान्तक जलप्रलय झाला त्याचें वर्णन या पोवाड्यांत केलें आहे.

